

Jelka Melik¹

COLLECTIVE MEMORY - AN OPPORTUNITY AND DANGER FOR ARCHIVES

ABSTRACT

Purpose: *Collective memory is defined as a set of elements, from knowledge and information to feelings and personal beliefs, which make up a meaningful whole, on the basis of which a certain society or social group is identified (identified). On this basis, various interpretations of the past and present, as well as plans for the future, are created. All this can turn into political colors for power and authority. The memory of individuals in a group can always be manipulated. This is an opportunity for archives, but also a danger. This article will talk about it. We will cite examples from recent and distant Slovenian history and think about the measures that are so urgently needed to enable the first possibility and avoid the second.*

Method/approach: *We will approach the subject analytically. The analysis will involve primarily the Slovenian experience from 1945 to 1991 and the most recent experience after 2000. We will use the method of descriptive interpretation and the primordial method for clarification.*

Results: *The results of the study reveal that the notion of collective memory is not uniformly understood, that archives can only participate in its formation indirectly and, finally, that a one-sided emphasis on the role of archives as preservers of collective and personal memory is dangerous, as it deprives archives of a fundamental function that is much broader and deeper than simply preserving memories for public use.*

Conclusions/findings: *Public archives are irreplaceable institutions of the rule of law that preserve important documents of a social community as information, records and evidence. However, access to this material must take into account the protection of sensitive and other information, the disclosure of which could endanger the State and the dignity of individuals.*

Key words: *The purpose of this paper is to identify what is meant by collective memory and to define the role of archives in this process.*

MEMORIA COLLETTIVA - UN'OPPORTUNITÀ E UN PERICOLO PER GLI ARCHIVI

ABSTRACT

Scopo: *La memoria collettiva è definita come un insieme di elementi, dalla conoscenza e informazione ai sentimenti e credenze personali, che costituiscono un insieme significativo, sulla base del quale viene identificata una determinata società o gruppo sociale (identificato). Su questa base vengono create varie interpretazioni del passato e del presente, nonché piani per il futuro. Tutto questo può trasformarsi in colori politici per il potere e l'autorità. La memoria degli individui in un gruppo può sempre essere manipolata. Questa è un'opportunità per gli archivi, ma anche un pericolo. Questo articolo ne parlerà. Citeremo esempi tratti*

1 dr. Jelka Melik, izr. prof. Arhivistike na Alma Mater Europaea – European Center Maribor, jelka.melik@almamater.si; jelka.melik@gmail.com

dalla storia slovena recente e lontana e penseremo alle misure che sono così urgentemente necessarie per consentire la prima possibilità ed evitare la seconda.

Metodo/approccio: Affronteremo l'argomento in modo analitico. L'analisi coinvolgerà principalmente l'esperienza slovena dal 1945 al 1991 e l'esperienza più recente dopo il 2000. Utilizzeremo il metodo dell'interpretazione descrittiva e il metodo primordiale per la chiarificazione.

Risultati: I risultati dello studio rivelano che la nozione di memoria collettiva è non uniformemente inteso, che gli archivi possono partecipare alla sua formazione solo indirettamente e, infine, che un'enfasi unilaterale sul ruolo degli archivi come conservatori della memoria collettiva e personale è pericolosa, in quanto priva gli archivi di una funzione fondamentale che è molto più ampia e più profondo della semplice conservazione dei ricordi per uso pubblico. *Conclusioni/risultati:* Gli archivi pubblici sono istituzioni insostituibili dello stato di diritto che conservano documenti importanti di una comunità sociale come informazioni, registrazioni e prove. Tuttavia, l'accesso a questo materiale deve tener conto della protezione delle informazioni sensibili e non, la cui divulgazione potrebbe mettere in pericolo lo Stato e la dignità delle persone.

Parole chiave: lo scopo di questo lavoro è identificare cosa si intende per memoria collettiva e definire il ruolo degli archivi in questo processo.

KOLEKTIVNI SPOMIN - PRILOŽNOST IN NEVARNOST ZA ARHIVE

IZVLEČEK

Namen prispevka: Kolektivni spomin opredelimo kot skupek prvin, od znanja in informacij do občutij in osebnih prepričanj, ki sestavljajo smiselno celoto, na podlagi katere se neka družba oziroma družbena skupina poisti (identificira). Na tej osnovi nastajajo različne razlage preteklosti in sedanjosti ter načrti za prihodnost. Vse to lahko preraste v politične boje za moč in oblast. S spominom posameznika in skupine je vedno mogoče manipulirati. Tu je priložnost za arhive in obenem tudi nevarnost. O tem bo spregovoril prispevek. Navedli bomo primere iz bližnje in daljne slovenske zgodovine in razmišljali o ukrepih, ki so neobhodno potrebni, da omogočimo prvo možnost in se izognemo drugi. Namen prispevka je torej ugotoviti kaj je razumeti pod izrazom kolektivni spomin in opredeliti vlogo arhivov pri tem.

Metode: Obravnavane snovi se bomo lotili analitično. Analiza bo vključevala v prvi vrsti slovenske izkušnje od leta 1945 do 1991 in najnovejše po letu 2000. Za pojasnjevanje bomo uporabili metodo deskriptivne interpretacije in primerjalno metodo.

Rezultati študije nam razkrivajo, da je pojem skupnega oziroma skupinskega spomina ni enotno razumljen, da lahko arhivi sodelujejo pri njegovem oblikovanju le posredno in končno, da je enostransko poudarjanje naloge arhivov kot ohranjevalcev skupnega in osebnega spomina nevarno saj jemlje arhivom temeljno funkcijo, ki je veliko širša in globlja kot le ohranjanje spominov za javno uporabo.

Zaključki: Javni arhivi so nenadomestljive institucije pravne države, ki hranijo pomembne dokumente neke družbene skupnosti kot informacije, evidence in dokaze. Pri dostopu do tega gradiva pa je nujno upoštevati zaščito občutljivih in drugih podatkov katerih razkritje bi lahko ogrozijo državo in dostojanstvo posameznih oseb.

Ključne besede: kolektivni spomin, zgodovinski spomin, arhivsko gradivo, arhivi, arhivsko pravo

UVOD

Prispevek je sestavljen iz treh delov. V prvem delu si bomo ogledali kaj pravzaprav razumemo s pojmom kolektivni spomin, v drugem kako in kdaj lahko arhivi vplivajo na kolektivni spomin in v tretjem spregovorili o nevarnosti, ki pretijo arhivom v kolikor jih obravnavamo le z vidika ohranjevalcev ali oblikovalcev kolektivnega spomina.

Obravnavane snovi se bomo lotili analitično. Najprej bomo skušali opredeliti pojem kolektivni spomin. Analiza bo za tem vključevala v prvi vrsti slovenske izkušnje od leta 1945 do 1991 in najnovejše po letu 2000. Za pojasnjevanje bomo uporabili metodo deskriptivne interpretacije in primerjalno metodo.

OPREDELITEV POJMA KOLEKTIVNI SPOMIN

Kolektivni spomin navadno opredelimo kot skupek prvin, znanj in informacij, ki sestavljajo smiselno celoto, na podlagi katere se neka družba oziroma družbena skupina poisti (identificira). Na tej osnovi nastajajo različne razlage preteklosti in sedanjosti ter načrti za prihodnost.» Vendar je ta oznaka le ena izmed mnogih in predvsem vzeta iz vsakdanjega pogovornega jezika. Kolektivni spomin je v zadnjih desetletjih zelo pogost osrednji pojem humanističnih in družboslovnih razprav. Znanstveniki podajajo zelo različne zaključke kot rezultate teoretičnih in praktičnih pristopov k proučevanju skupnega spomina. Povedano drugače, med posameznimi raziskovalci še zdaleč ni soglasja o tem kaj je kolektivni spomin in kakšen je odnos med kolektivnim spominom in zgodovinskim spominom.

Med pomembne avtorje, ki so odprli razpravo o skupnem spominu prav gotovo sodi francoski filozof in sociolog Maurice Halbwachs². Njegovo delo, ki nosi naslov »La Mémoire collective« je izšlo po njegovi smrti v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja. Ne bo odveč, če si iz njegove knjige, ki je izšla tudi v slovenščini pol stoletja kasneje ogledamo nekaj njegovih stavkov: »Iz vsega doslej povedanega kajpada izhaja, da kolektivni spomin ni isto kakor zgodovina in da izraz zgodovinski spomin ni prav posrečeno izbran, ker povezuje dva termina, ki si na več točkah stojita nasproti. Zgodovina je nedvomno nabor dejstev, ki so zasedala največje mesto v spominu ljudi. Toda pretekli dogodki, kakor jih prebiramo v knjigah in se jih učimo v šolah, so izbrani, primerjani in klasificirani v skladu z nujnostmi ali s pravili, ki se ne vsiljujejo krogom ljudi, ki so dolgo ohranili njihovo shrambo. Tako se zgodovina začenja tam, kjer se končuje izročilo, v trenutku, ko ugasne ali se razkroji kolektivni spomin.« (Halbwachs, 2001, 85).

Kolektivni spomin je nad individualnim spominom. Vključuje več spominov posameznikov. Le ti se oblikujejo na temelju različne vzgoje, okolja, položaja v družbi, starosti, politične pripadnosti. Ena najpogostejših družbenih skupin, ki ohranja kolektivni spomin, so ljudje, ki sestavljajo narod ali del naroda. Še vedno pa se vprašujemo kako je z zgodovinskim spominom? Se moremo strinjati z mislijo, ki jo je zapisal Halbwachs? Mar ni naloga raziskovalcev preteklosti najti resnico, ki korigira in dopolnjuje spomin. Takim ugotovitvam pravimo historični dogodek ali zgodovinska resnica.

JAVNI ARHIVI IN NJIHOVO POSLANSTVO

Državni in drugi javni arhivi so ustanove, ki arhivsko gradivo shranijo, varujejo, strokovno obdelujejo in dajejo v uporabo. V Sloveniji in nekaterih drugih državah tudi določajo kateri dokumenti oziroma zapisi so arhivsko gradivo.

2 Maurice Halbwachs (11. marc 1877 Reims, Francija – 16. marc 1945 Buchenwald Nemčija).

Kaj pomeni beseda arhiv? Beseda je prišla v moderne jezike preko latinske besede ARCHIVUM, ta pa iz grške ARKHEION, ki pomeni prostor oziroma stavbo ali zgradbo, namenjeno hrambi pomembnih državnih listin. V množini izraz ARKHEIA pomeni javne zapise, dokumente. Predpona ARH-ARHE- (v grščini arkhé) pomeni namreč prvi, pa tudi glavni, vrhovni, nad. Že sam izraz nam kaže, da besede arhiv, arhivalije ali arhivsko gradivo ne pomenijo le nekaj, kar je staro, temveč tudi (ali celo predvsem) kar je pomembno. Nekaj kar je važno, in temeljno. Beseda arhiv ima številne pomene tudi danes. Najhitreje in najbolj enostavno bi izraz arhiv in arhivsko gradivo razložili: ob delovanju in poslovanju organov in organizacij ter posameznikov neke družbene skupnosti nastajajo raznorazni zapisi (dokumentarno gradivo). Obsegajo vse vrste, oblike in nazive dokumentov, ki nastajajo pri poslovanju, in prav tako vse dokumente, ki jih le-ti prejmejo. Nekateri od teh zapisov oziroma dokumentov imajo za to družbeno skupnost neminljivo vrednost bodisi kot dokaz neke dejavnosti ali pravice bodisi kot gradivo za raznovrstne raziskave in predstavljajo arhivsko gradivo te družbene skupnosti.

V sestavku bomo uporabljali besedo arhiv le za ustanovo, ki skrbi za zgodovinsko pomembne dokumente, ki jih bomo imenovali arhivsko gradivo. Z arhivsko terminologijo so namreč kar precejšnje težave. Mednarodni arhivski svet (ICA – International Council of Archives) uporablja velikokrat izraz »archives« za zapise in dokumente, za katere je ocenjeno, da imajo trajno vrednost a termin Archives, pisano z veliko začetnico za ustanove odgovorne za upravljanje arhivskega gradiva. V Evropski uniji pa se je nekako ustalil izraz »archives« za zapise in dokumente, ki niso več aktualni oziroma »netekoče« zapise za zapise trajne vrednosti pa izraz »historical archives«.

Organizacija arhivske mreže je v evropskem prostoru zelo raznolika. Prav tako se razlikujejo tudi pristojnosti arhivov v posameznih državah. Najpomembnejši državni dokumenti, ki imajo trajno vrednost, niso povsod shranjeni v državnih arhivih, temveč ostajajo v hrambi pri tistih državnih organih, kjer so nastali. V mnogih državah imajo svoje arhive parlamenti, zunanja ministrstva, notranja ministrstva in podobno. Prav tako je zelo raznolika hramba dokumentov obveščevalnih služb in tajne policije.

Razen zgoraj navedenih arhivov pa delujejo v evropskih državah tudi drugi arhivi kot na primer raznovrstni arhivi lokalnih skupnosti, cerkveni arhivi oziroma arhivi verskih skupnosti in mnogi drugi specializirani arhivi.

Prevladuje mnenje, da zapisi, ki imajo trajno vrednost služijo predvsem potrebam raziskovalcev preteklosti in oblikovanju oziroma shranjevanju kolektivnega spomina. Toda resnica je nekoliko drugačna ali bi taka vsaj morala biti. Brez zavedanja o pomenu arhivskega gradiva za zaščito človekovih pravic in demokracije ter vladavine prava teh vrednot ni mogoče vzpostaviti. Arhivsko gradivo potrebujemo v sodstvu kot dokaz, v upravi kot razvid dejavnosti, v življenju državljana za dosego in zaščito pravic, v zdravstvu za pogled v potek bolezni in zdravljenja, v različnih strokah in zgodovinopisju za raznorazne raziskave preteklosti in še bi lahko naštevali. Arhivsko gradivo preprosto povedano nujno za preživetje, vsakega posameznika in za vse skupaj.

ARHIVI IN KOLEKTIVNI SPOMIN

Sposodili si bomo zopet nekaj stavkov iz zgoraj že omenjenega znamenitega dela: »Dokler se spomin ohranja, ga je odveč fiksirati s pisanjem ali ga sploh fiksirati. Tudi potreba, da bi napisali zgodovino kakega obdobja, kake družbe in celo kake osebe, se predrami šele tedaj, ko so že preveč oddaljeni v preteklosti, da bi bilo še dolgo mogoče najti okrog sebe veliko prič, ki bi ohranjale nanje kak spomin. Ko nosilec spomina na niz dogodkov ni več skupina, prav tista, ki je bila pri njih navzoča ali je prejela o njih živo pripoved prvih akterjev in gledalcev, ko se razprši na nekaj individualnih duhov,

izgubljenih v novih družbah, ki jih ta dejstva ne zanimajo več, ker so zanje očitno zunanja – tedaj je edino sredstvo, da rešimo take spomine, to da jih fiksiramo s pisanjem v povezano naracijo, ker pač besede in mišljenja umrejo, medtem ko spisi ostanejo. Če je nujni pogoj, da spomin obstaja, to, da ima subjekt, ki se spominja, posameznik ali skupina, občutek, da se vrača k svojim spominom v kontinuiranem gibanju, kako bi bila tedaj zgodovina spomin, ko pa je pretrgana kontinuiteta med družbo, ki bere to zgodovino, in skupinami, ki so bile nekoč priče ali akterji dogodkov, o katerih poroča?

Seveda je lahko eden izmed ciljev zgodovine prav to, da postavi most med preteklostjo in sedanjostjo in znova vzpostavi to pretrgano kontinuiteto. Toda kako poustvariti kolektivne mišljenske tokove, ki so dobili zagon v preteklosti, ko pa nam je dostopna zgolj sedanjost? Zgodovinarji lahko z minucioznim delom spet najdejo in osvetlijo veliko število drobnih in velikih dejstev, ki so bila kot da za vselej izgubljena, še zlasti, kadar imajo srečo in odkrijejo neobjavljene spomine. /.../ Kaj iz teh spominov je prešlo v elementarne zgodovine, tiste, ki jih bere dovolj veliko število ljudi, da nastanejo kolektivna mnenjska stanja? Edini učinek takih publikacij je, da nam omogočajo razumeti, kako zelo daleč smo od tistega, ki piše in kar opisuje. /.../ Ni dovolj, da je nekaj razpršenih posameznikov posvetilo temu branju veliko časa in pozornosti, da bi podrli pregrade, ki nas ločujejo od tiste dobe. Proučevanje tako razumljene zgodovine je pridržano zgolj za nekaj specialistov /.../ (Halbwachs, 2001, 86–87)

V tekstu sicer ni omembe arhivov a vendar nas napelje na misel kaj nam hranijo in kako nas arhivi povezujejo s preteklostjo. Shranjeni zapisi iz preteklosti nam, če jih bremo, približajo preteklost, nas z njo povežejo. Arhivi prav gotovo so neke vrste zrcalo minulega časa in nekega prostora. Toda ljudi, ki obiskujejo arhive je glede na celotno populacijo izredno malo. Med njimi je nekaj več zgodovinarjev in ti lahko na podlagi ohranjenih zapisov, dokumentov sestavljajo članke, prispevke v medije, knjige. Na ta način vzpostavljajo povezavo z minulim kolektivnim spominom in ga tako oživljajo, ali pa, uraden, vsiljen kolektiven spomin popravljajo, kritizirajo, dopolnjujejo in podobno.

Kolektiven spomin je vsekakor priročno orožje za politične boje za moč in oblast. Na tem temelju se ustvarjajo nove razlage preteklosti in posledično sedanjosti ter vizije prihodnosti. S spominom posameznika in skupine je sicer mogoče manipulirati a tudi oblikovati resnici prijaznejši skupni spomin ali točneje, zgodovinski spomin. Prav zato so arhivi družbeni skupnosti, predvsem narodu nujno potrebni. Številnim kolektivnim spominom nastavljajo ogledalo in jih približujejo realnejšemu zgodovinskemu spominu. Lahko pripomorejo k manjši razdeljenosti in večji enotnosti naroda ter s tem večji moči prizadevanj za skupne cilje. Politika se temu razumljivo upira, ker ji s tem peša udarna moč.

ARHIVSKO PRAVO

Arhivi so vsekakor močni dejavniki pri ohranjanju kolektivne memorije. Pri tem opravlja najvažnejšo nalogo dobro arhivsko pravo. Določanje zapisov, ki naj bi predstavljalo arhivsko gradivo mora biti v rokah neodvisnih strokovnjakov in uporaba arhivskega gradiva oziroma dostop do shranjenih dokumentov skrbno ter pravično in pošteno urejen. V primeru slabe, nenatančne in pomankljive arhivske zakonodaje lahko postanejo arhivi oziroma arhivski dokumenti predmet manipulacije. Do tega lahko pripelje prevelika vloga ustvarjalcev arhivskega gradiva³ pri odbiranju arhivskega gradiva, nestrokovno upravljanje z dokumentarnim gradivom pri ustvarjalcih arhivskega gradiva, prekratki roki oddaje gradiva pristojnim arhivom, prehitro javni dostop do gradiva, prešibka

3 Javnopravnim in drugim osebam, ki so dolžne svoje dokumentarno gradivo oddati v javne arhive.

zaščita občutljivih in drugih varovanih podatkov, ter slabo poznavanje pomena javnih arhivov v javnosti.

Pogled v slovensko »arhivsko preteklost« nam zelo slikovito pokaže kako škodljivo je lahko neustrezno določanje vloge javnih arhivov.

Oblikovanje predpisov, ki urejajo »arhivsko problematiko« so se na slovenskem resneje in celoviteje lotili šele po drugi svetovni vojni, sprva seveda v okviru jugoslovanske socialistične družbene ureditve. Definicija arhivskega gradiva, ki daje celotni arhivski zakonodaji temeljno smer in duha se je prvič oblikovala v Splošnem zakonu o arhivskem gradivu, ki je bil sprejet novembra leta 1964. V njem najdemo naslednje določbe:

»Za arhivsko gradivo velja ves izvorni in reproducirani (pisani, risani, tiskani, fotografirani, filmi, fonografirani ali kako drugače zapisani) dokumentarni material, ki ima pomen za zgodovino in druga znanstvena področja, za kulturo sploh in za druge družbene potrebe in je nastal pri delu prejšnjih državnih organov in organizacij na ozemlju, ki ga obsega Socialistična federativna republika Jugoslavija, pri delu družbeno-političnih skupnosti, delovnih in drugih organizacij, civilnih pravnih oseb in posameznikov, in sicer ne glede na to, kdaj in kje je nastal.« (1. člen) »Arhivsko gradivo je zavarovano z zakonom. Namen varstva arhivskega gradiva je, da se gradivo uporablja za znanstveno raziskovalno delo, za objavljanje in za potrebe posameznikov, delovnih organizacij in organov.« (2. člen). Z zakonom je zavarovan tudi registraturni material kot vir za arhivsko gradivo. Registraturni material so spisi, fotografski in fonografski posnetki ter drugače sestavljeni zapiski in dokumenti, kakor tudi evidenčne knjige in kartoteke o takih spisih, zapiskih in dokumentih, prejeti ali nastali pri delu družbeno-političnih skupnosti in njihovih organov ter delovnih in drugih organizacij, dokler imajo pomen za njihovo tekoče delo ali dokler ni iz takega registraturnega materiala odbrano arhivsko gradivo, ki naj se trajno hrani.« (3. člen). »Arhivsko gradivo je kulturni spomenik. Zagotovljena je skladno z zakonom javnost arhivskega gradiva in njegova dostopnost za uporabo.« (6. člen). Zakon zelo jasno in nedvoumno kot bistveno nalogo varovanja arhivskega gradiva postavlja omogočanje znanstvenega raziskovalnega dela. V kolikor bi spremenili izraz registraturni material z dokumentarnim gradivom bi ugotovili, da se vse do leta 2006 v arhivski zakonodaji glede opredelitve arhivskega gradiva ni mnogo spremenilo. Na podlagi zveznega zakona je Slovenija februarja leta 1966 sprejela svoj prvi arhivski zakon: Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, ki je zgornje določbe ne le več ali manj prevzel temveč celo zožil. Oktobra leta 1973 je bil zakon nekoliko spremenjen in dopolnjen nov zakon pa je bil sprejet leta 1980 in je nosil naslov Zakon o naravni in kulturni dediščini. Združil je v en zakon varstvo narave, varstvo kulturnih spomenikov, muzejsko in arhivsko dejavnost. Ta zakon je arhivom še dodatno zmanjšal pomembnost. Določila, ki so se nanašala na arhivsko gradivo je bilo treba poiskati med določbami, ki so obravnavale premične spomenike nasploh, določbe, ki so zadevale le varstvo arhivskega gradiva pa so bila zbrana v posebnem, dokaj kratkem podpoglavju (Zakon o naravni in kulturni dediščini, 1981, 1986, 57-69 člen). Zakon je uporabljal pojem naravna in kulturna dediščina, ki je vključeval dediščino v širokem pomenu besede ter »kulturni in zgodovinski spomenik in naravne znamenitosti« kot izbrani del naravne in kulturne dediščine, ki je imel posebno kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali estetsko vrednost in je veljal zanj strožji varstveni režim (3. člen). Arhivsko gradivo je bilo opredeljeno kot zgodovinski spomenik znotraj skupine kulturnih spomenikov. Prvi arhivski zakon v samostojni Sloveniji, ki je bil sprejet leta 1997 je bil Zakon o arhivskem gradivu in arhivih - ZAGA. Arhivsko gradivo in arhivi so sicer ponovno dobili svoj zakon in s tem nekoliko boljši družbeni status vendar pa je definicija arhivskega gradiva ostala nespremenjena. Za razliko od zakonodaje, ki je poudarjala le kulturno in znanstveno poslanstvo arhivov, se je v realnem življenju

povsem jasno pokazalo, da so naloge arhivov bistveno širše. Ob spremembi družbenega reda je namreč prišlo do številnih ukrepov, ki naj bi popravili škodo in poravnali krivice iz prejšnjega družbenega sistema. S tem povezani zakoni (Zakon o denacionalizaciji, Zakon o žrtvah vojnega nasilja, Zakon o popravi krivic) so arhive zadolžili za iskanje dokazov, ki bi podprli zahteve prosilcev. Razmerje med znanstveniki in drugimi raziskovalci arhivskega gradiva ter med tistimi, ki so med dokumenti iskali dokaze za storjene krivice, je bilo ena proti pet v korist drugih. Na sodiščih so se že pred nastankom samostojne države, še v veliko večji meri pa po letu 1991 odvijali postopki, v katerih so bile razveljavljene številne krivične obsodbe slovenskih sodišč iz obdobja druge Jugoslavije.

V letu 2006 je bil sprejet nov arhivski zakon, ki je v celoti nadomestil Zakon o arhivskem gradivu in arhivih (1997), in sicer Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivov - ZVDAGA. Zakon je med drugim prinesel tudi novo opredelitev arhivskega gradiva, ki ni bilo več le dokumentarno gradivo, ki ima trajen pomen za znanost in kulturo, temveč tudi tisto, ki ima pomen za pravno varnost pravnih in fizičnih oseb. Novela zakona (ZVDAGA-A, 2014) je sicer prinesla nekoliko spremenjeno opredelitev arhivskega gradiva vendar v samo bistvo njene vsebine ni posegla⁴. Kljub temeljiti izboljšavi pa v arhivskem zakonu še vedno ni zadovoljivo izoblikovana opredelitev arhivskega gradiva in ni dovolj sofisticirano urejen dostop do tega gradiva. Prav tako je pomanjkljivo urejena dejavnost varovanja dokumentarnega in arhivskega gradiva, ki bi morala primerneje določiti izobrazbo varuhov dokumentov (arhivistov in upravljalcev zapisov pri ustvarjalcih - records managerjev) ter vključiti tudi etični kodeks in z njim zavezo molčečnosti. Povedano zelo jasno potrjuje odločba ustavnega sodišča iz leta 2014. Celo v zavesti strokovne javnosti so ostali arhivi le shrambe zapisov namenjenih znanstvenim raziskavam in ohranitvi kulturne dediščine.

ODLOČBA SLOVENSKEGA USTAVNEGA SODIŠČA

Le na kratko bomo predstavili odločbo slovenskega ustavnega sodišča iz leta 2014.⁵ ki opozarja na nevarnost poudarjanja arhivov le kot ohranjevalcev ali oblikovalcev skupnega spomina.

Ustavno sodišče je v postopku za oceno ustavnosti zakona, začetem na zahtevo Varuha človekovih pravic, odločilo, da je Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivov - ZVDAGA v neskladju z Ustavo, kolikor med arhivsko gradivo uvršča tudi gradivo javnopравnih oseb, izvajalcev zdravstvene dejavnosti, ki vsebuje osebne podatke o zdravljenju pacientov. Za presojo Ustavnega sodišča je bilo odločilno vprašanje same opredelitve pojma arhivskega gradiva, ki zajema tudi zdravstveno dokumentacijo, ter s tem tesno povezano vprašanje (kasnejše) javne dostopnosti in uporabnosti tega gradiva: »Eno od temeljnih izhodišč ustavnosodne presoje je bilo spoštovanje človekovega dostojanstva kot ene najbolj tvornih vrednot družbe. To izhodišče je pomembno za oblikovanje prioritet, izbir pa tudi omejitev. V obravnavanem kontekstu sta poudarjeni dolžnost in odgovornost družbe in države, da posamezniku omogočita ohraniti dostojanstvo med zdravljenjem, ohraniti dostojanstvo v življenju z določeno diagnozo ter ohraniti dostojanstvo tudi ob in po njegovi smrti. V zdravstveni dokumentaciji zbrani

4 V 2. členu je bilo določeno: »arhivsko gradivo« je dokumentarno gradivo, ki ima trajen pomen za zgodovino, druge znanosti in kulturo ali trajen pomen za pravni interes pravnih in fizičnih oseb; arhivsko gradivo je kulturni spomenik;

5 Ustavno sodišče Republike Slovenije, odločba št. U-I-70/12 z dne 21. 3. 2014. Ustavno sodišče je sprejelo to odločbo na podlagi drugega odstavka 40. člena in 48. člena ZUstV v sestavi: predsednik mag. Miroslav Mozetič ter sodnice in sodniki dr. Mitja Deisinger, dr. Dunja Jadek Pensa, mag. Marta Klampfer, dr. Etelka Korič - Horvat, dr. Ernest Petrič, Jasna Pogačar, dr. Jadranka Sovdat in Jan Zobec. Odločbo je sprejelo soglasno.

podatki na eni strani razkrivajo informacije iz zasebnega življenja pacienta, ki so varovane v okviru nedotakljivosti človekove zasebnosti (Ustava RS, 1991 z dopolnitvami, 35. člen), še preden so postale zabeleženi podatek in s tem del zdravstvenega gradiva; na drugi strani pa njihovo razkritje zaradi stigme, ki se povezuje z določenimi boleznimi ali stanji v družbi, ogroža osebno dostojanstvo pacienta, njegovih bližnjih in celo njegovih potomcev. Zato je toliko bolj poudarjena potreba po varstvu tovrstnih podatkov, ko se zabeležijo v zdravstveni dokumentaciji, ki je svojevrstna zbirka občutljivih osebnih podatkov.« V nadaljevanju obrazložitve je sodišče poudarilo: »Arhivsko gradivo je namenjeno ohranjanju kolektivnega in individualnega spomina, torej vedenju posameznikov in družbe o svoji preteklosti. Da bi bilo ta namen mogoče doseči, je zakonodajalec sprejel načelo proste dostopnosti javnega arhivskega gradiva (ZVDAGA, 2006, 2014, prvi odstavek 63. člena). To načelo arhivski stroki omogoča opravljanje svojega poslanstva, ki ni le v hrambi in varstvu javnega arhivskega arhiva, temveč zlasti tudi v omogočanju dostopnosti in uporabnosti vsebine tega gradiva /.../ Za občutljive osebne podatke je zakonodajalec sicer določil izjemo glede prostega dostopa do javnega arhivskega gradiva tako, da je predvidel daljši rok nedostopnosti /.../12. Zdravstvena dokumentacija vsebuje občutljive osebne podatke, ki v skladu z mednarodnimi instrumenti, pravnim redom Evropske unije (EU) in Zakonom o varstvu osebnih podatkov (ZVOP-1, 2007 z dopolnitvami) uživajo posebno varstvo. Njihova obdelava je praviloma prepovedana, izjeme pa so dopustne le ob hkratni določitvi posebnih zaščitnih ukrepov. Kot poudarja predlagatelj, je primarni namen beleženja (zbiranja) informacij, ki sporočajo vrsto osebnih podatkov o pacientu, v zagotavljanju pacientove zdravstvene oskrbe ter spremljanju in vrednotenju zdravljenja samega. Ti podatki naj bi se shranjevali le toliko časa, dokler je to potrebno za dosego namena, zaradi katerega so se zbirali ali nadalje obdelovali (ZVOP-1, 2007 z dopolnitvami, prim. prvi odstavek 21. člen). Po izpolnitvi namena obdelave se osebni podatki praviloma zbrisejo, uničijo, blokirajo ali anonimizirajo, kar pa ne velja za osebne podatke, ki so na podlagi ZVDAGA opredeljeni kot arhivsko gradivo (prim. drugi odstavek 21. člena ZVOP-1). Arhiviranje zdravstvene dokumentacije ter prenos gradiva iz zdravstvenih zavodov in ambulant, v katerih je nastalo, v javni arhiv z namenom omogočiti dostopnost tega gradiva javnosti pomenita uporabo osebnih podatkov zunaj primarnega namena njihovega zbiranja (t. i. nadaljnjo obdelavo osebnih podatkov). Gre torej za odstop od načela namenskosti kot enega od temeljnih načel varstva osebnih podatkov /.../

Odločitev Ustavnega sodišča je težko sprejemljiva. Arhivsko gradivo namreč še zdaleč ni namenjeno le oblikovanju kolektivnega in individualnega spomina. Namenjeno je predvsem ohranitvi informacij, evidenc in dokazov neke dejavnosti. Namenjeno je, ko je že bilo napisano, uporabi v sodstvu, upravi ter na razpolago raznim strokovnim in znanstvenim raziskavam. Res pa je, da bi moral zakon boljše in natančneje izraziti vlogo arhivov v sodobni družbi in vrsti arhivskega gradiva ustrezno urediti dostop do gradiva.

V evropskih državah velja zelo raznoliko arhivsko pravo. Dobri, manj dobri, natančni in manj natančni zakoni. Omenimo le, da je na primer v Franciji gradivo, ki vsebuje zdravstvene podatke, dostopno šele petindvajset let po smrti osebe, na katero se nanaša oziroma 120 let od rojstva te osebe (več o tem glej: Jeraj et al., 2013). Pri nas smo dobili nov arhivski zakon. Na podlagi obravnavane ustavne določbe je bil namreč sprejet Zakon o arhivskem gradivu, ki vsebuje osebne podatke o zdravljenju pacienta - ZAGOPP (2016), ki je določil, da to gradivo praviloma ni javno dostopno in da ga ni treba izročiti pristojnemu arhivu preden poteče 150 let od njegovega nastanka. Izjeme za dostop do gradiva so določene minuciozno kar seveda samo po sebi ni slabo. Žal nam namen in predpisana dolžina prispevka ne dovoljujeta natančnejšega vpogleda v zakon.

Ob opisanem primeru preozkega razumevanja vloge in naloge arhivskega gradiva ter arhivov je javnost verjetno izgubila dragoceno gradivo psihiatrične bolnice. Povod za postopek pred ustavnim sodiščem je bil dogodek, ki je razkril, da Psihiatrična klinika v preteklosti ni delovala v skladu z arhivsko zakonodajo⁶, saj bi moralo biti v tistem času arhivsko gradivo, ki je nastalo do sredine sedemdesetih let prejšnjega stoletja že v arhivskih depojih. Toda klinika tudi v bodoče ni želela svojega arhivskega gradiva, ki je bilo starejše od 30 let, predati v pristojni arhiv - Arhiv Republike Slovenije.

Njeno vztrajanje je bilo med drugim tesno povezano s stranpotmi nekdanje države in njenega družbenega sistema, ki je ostalo do danes skorajda povsem neraziskano. V prispevku, objavljenem maja leta 2014 v Jubilejnem Delu je bilo zapisano, da se je nekdanji urednik tega časopisa Tit Doberšek na začetku svoje novinarske poti »ukvarjal z raziskovanjem političnih zlorab psihiatrije. S kolegom Primožem Žagarjem sta zbrala več sto strani gradiva, raziskave pa nista končala, ko je s političnega vrha prišlo sporočilo, da 'razmere za objavo še niso zrele'« (Žerdin, 2014, 23). Oblikovanje zgodovinskega spomina bo tako izostalo, saj morda mnogi dokumenti »zrelosti« ne bodo dočakali (Jeraj in Melik, 2017). Od ustavne odločbe do novega zakona, ki je uredil dostop do arhivskega gradiva psihiatrične klinike je minilo tri leta. Več kot dovolj, da so zapisi, ki so razkrivali zlorabe psihiatrije v politične in druge namene izginili za vedno. Kolektivni spomin bo zbledel, historični pa ne bo nastal oziroma ne bo dobil verodostojne potrditve.

ZAKLJUČEK

Kako lahko sklenemo pisanje o arhivih kot oblikovalcih kolektivnega spomina? Arhivi vsekakor igrajo pomembno vlogo pri ohranjanju in oblikovanju kolektivnega spomina, hrambi kulturne dediščine, čeprav to nalogo opravljajo posredno. Šele na podlagi študij arhivskega gradiva more družba spoznati historične dogodke in si na tem temelju objektivneje izoblikovati kolektivni spomin. Toda pogled v slovensko zgodovino oziroma slovenski zgodovinski spomin nam pokaže da je njihova dolžnost in odgovornost za ohranitev zapisov še veliko širša in usodnejša. Kako bi ob izginulem arhivskem gradivu potekale številne rehabilitacije krivično obsojenih, če izpostavimo le eno izmed številnih nalog arhivov, ki v očeh in zavesti državljanov še vedno ostajajo muzeji starih, zanimivih a v bistvu neuporabnih zapisov.

VIRI IN LITERATURA

Halbwachs, M. (2001). *Kolektivni spomin*, Ljubljana: Studia humanitatis.

Jeraj, M. in Melik, J. (2017). *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim..Epi-log*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Jeraj, M., Melik, J. in Škoro Babić, A. (2013). Nekaj pogledov v arhivske zakone držav EU. V N. Gostenčnik (ur.), *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja [Elektronski vir]: arhivi in ustvarjalci gradiva: stanje in perspektive: zbornik mednarodne konference, Radenci, 10.-12. april 2013* (str. 17–36). Maribor: Pokrajinski arhiv.

Splošni zakon o arhivskem gradivu. (1964). *Uradni list SFRJ*, (48/1964).

Ustava Republike Slovenije. (1991 z dopolnitvami). *Uradni list RS*, (33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121,140,143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90,97,99, 75/16 – UZ70a in 92/21 – UZ62a).

⁶ 40. člen tedaj veljavnega ZVDAGA (2006) je namreč določal, da morajo javnopravne osebe izročiti javno arhivsko gradivo pristojnemu arhivu najkasneje 30 let po nastanku, vključno z gradivom, ki vsebuje občutljive osebne podatke.

- Ustavno sodišče RS. (2014). Odločba št. U-I-70/12 z dne 21. 3. 2014.
- Zakon o arhivskem gradivu in arhivih. (1966). *Uradni list SRS*, (4/1966).
- Zakon o arhivskem gradivu in arhivih (ZAGA). (1997). *Uradni list RS*, (20/1997; popravek 32/1997).
- Zakon o arhivskem gradivu, ki vsebuje osebne podatke o zdravljenju pacienta (ZAGOPP). (2016). *Uradni list RS*, (85/16).
- Zakon o naravni in kulturni dediščini. (1981, 1986). *Uradni list SRS*, (1/81, 42/86).
- Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA-A). (2014). *Uradni list RS*, (51/14).
- Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivov (ZVDAGA). (2006). *Uradni list RS*, (86/2006).
- Zakon o varstvu osebnih podatkov (ZVOP-1). (2007, 2020, 2022). *Uradni list RS*, (94/07 – uradno prečiščeno besedilo, 177/20 in 163/22 – ZVOP-2).
- Žerdin, A. (3. 5. 2014). Samostojen časnik za samostojno Slovenijo. *Jubilejno Delo 55* (posebna številka), 23.

SUMMARY

COLLECTIVE MEMORY - AN OPPORTUNITY AND DANGER FOR ARCHIVES

We define collective memory as a set of elements, from knowledge and information to feelings and personal beliefs, which make up a meaningful whole, on the basis of which a certain society or social group is identified. On this basis, various interpretations of the past and present, as well as plans for the future, are created. Collective memory is definitely a handy weapon for political struggles for power and authority. On this basis, new interpretations of the past and consequently the present and visions of the future are created.

Saved historical records can bring us closer to the past, connect us with it. But the number of people who visit Archives is extremely small compared to the entire population. There are several historians among them and they can write articles, contributions to the media and books on the basis of preserved records and documents. In this way, they establish a connection with the past collective memory and thus revive it, or they correct, criticize, supplement the official, imposed collective memory.

It is possible to manipulate the memory of individuals and groups, but also create a more truthful collective memory or, more precisely, a historical memory. This is the reason why Archives are absolutely necessary for the social community, especially the nation. They hold up a mirror to many collective memories and bring them closer to a more realistic historical memory. They can contribute to less division and greater unity of the nation, and thus greater strength in striving for common goals.